

(Research Article)

**Typology of encountering identity threats from the viewpoint of
Amir al-Mu'minin (as) with emphasis on Nahj al-Balagha**

Mohsen Fekrifallah¹, Amirmohsen Erfan^{2*}

Submit Date: 9 June 2022

Revise Date: 27 July 2022

Accept Date: 24 August 2022

Publication Date: 22 September 2022

(Page 163-188)

Abstract

Intelligent handling of identity threats based on religion, given the increasing role of identity-based perceptions in society, is one of the most important requirements of Islamic society to protect religious identity. In this way, conscious knowledge and understanding of Amir al-Mu'minin's tradition as a glorious and unique character in the history of Islamic civilization in the face of these threats provides a firm structural, methodological and content framework. On this basis, the present study, with a descriptive and analytical approach, seeks to answer the question of what approaches Amir al-Mu'minin took in the face of identity threats. For typological analysis of the actions of Imam, three strategies including preventive confrontation, control and remedial strategies, which constitute all the actions of Imam, are considered.

Key words: Amir al-Muminin, Identity, Religious identity, Identity threats.

1. Master of Science in the History of Islamic Culture and Civilization, University of Islamic Science

2. Assistant Professor of History and Civilization, University of Islamic Science

*: Corresponding Author:

Email: mohsenfekrifallah@gmail.com

How to cite this article: Fekrifallah, M., Erfan, A. M. (2022). Typology of Encountering with Identity threats from the Viewpoint of Amir al-Mu'minin (as) with emphasis on Nahj al-Balaghah. *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 10(38), 163-188. DOI: 10.22084/NAHJ.2022.26927.2868

1. Introduction

One of the most important requirements for the process-oriented nature of identity is that due to the continuous induction of identity threats by enemies of identity, identity demarcations should be maintained and protected by continuous monitoring of these risks.

In fact, identity threats can be divided into two types: those related to the distortion of religious identity and threats related to the destruction of religious identity. The threats that do not attack the shape and form of identity, but put religious identity at risk with a one-dimensional view or creating heresies in religion, are classified as distortion threats. On the other hand, the threats created with the aim of completely destroying religion and rejecting and removing it from the society are known as destructive threats. However, in general, realization of each of these threats leads to the removal of the original religious identity from the society.

The biography of Amir al-Mu'minin, peace be upon him, as a glorious and irreplaceable background in the history of Islamic civilization, provides the possibility to achieve a reliable model of encountering with identity threats by reinterpreting, analyzing and examining its various aspects and fields.

2. Theoretical Framework

Identity combines two contradictory meanings: absolute sameness and uniformity, on the one hand, and differentiation, on the other, with stability over time (Golmohammadi, 2009: 222).

Anthony Giddens believes about Identity is related to people's perception of who they are and what is meaningful to them. These understandings are formed in connection with certain characteristics that have priority over other sources of meaning. Some of the main sources of identity are nationality or ethnicity and social class (Giddens, 2016: 45).

Overall, identity can be defined as follows: a conscious knowledge, which is the result of the various commonalities and differences of the individual and the society, and entails a sense of belonging and commitment.

Any potential and possible political, military, economic and cultural action that endangers the existence and vital goals of an individual, institution or country is considered a threat, and the purpose of any type of threat is to influence the thought and impose the will of the opposing force (Zarvandi, 2016: 120-119).

What is meant by identity threats is a set of potential and actual dangers and harms that are created with the aim of confusion and disturbance in the defining and distinguishing borders of a single identity.

3. Purposes

The loss of "religious identity" is similar to suffering from a kind of amnesia that deprives a Muslim of almost all his social capabilities. Religious identity has a decisive role in the consistency and durability of the life of a religious community, and it even assumes a special role in determining the path of collective life in the future and national goals.

The purpose of this study is to take a step towards developing a model of religious identity formation by delving into the speech and behavior of Amir al-Mu'minin (peace be upon him) in line with encountering identity threats.

4. Findings

The continuous monitoring of threats makes the way of confronting those dangers different in different situations. A part of these actions is to prevent the occurrence of identity crises, which leads to the safety of the society before the threats materialize. In the system of identity formation of the government of Amir al-Muminin, peace be upon him, security given to the identity is a factor which protects the religious identity against a major part of the threats.

One of the preventive measures of His Holiness is raising awareness in the society by educating the people in order to secure their religious identity. The importance of educating the people was such that whenever he did not have to go for Jihad, he would teach the people and judge among them (Ibn Fahad Hali, 1407: 111).

Another category of countermeasures is specific to the time when threats are potentially present in the society, and therefore control and transformation management turns threats into opportunities. Conflict management can be defined as using the most intelligent method to encounter conflict or change its direction towards effectiveness and goals of the organization or society (Najafian, Alavi, 2011: 50).

The 'tribe', which was once a source of many quarrels and conflicts, turned into a unified and impenetrable stronghold against the enemy with the measures adopted by Amir al-Mu'menin, peace be upon him, and created legends. During the battle of Safin, when the Akkians from Muawiya's army attacked the Hamdan tribe from the Imam's army, the

men of Hamdan stood against them with their bravery forcing them to retreat (Manqari, 2022: 437).

Another factor that covered identity conflicts and dualities was the dominance of "religious identity" over "racial and tribal identity". In other words, in the cases where these two were against each other, there was the will and power to set aside the tribal identity. Moreover, the Arab tribes from both sides turned against each other in the line of battle, in such a way that every tribe fought with their relatives in the tribe (Ibn Atham, 1411: 3/86).

And the third type of encountering threats is related to dangers that have permeated the society since the past and requires providing a logical and fixed criterion for how to encounter them. Among the things that can determine the difference between authentic identity and false identity as a measure of identity desirability in the process of measurement, acceptance and selection is the "centrality of truth".

Arrogance, according to Imam Ali, is the origin of rebellion (Tamimi Amadi, 1410: 162) and is the basis for the formation of tyrant in its various dimensions. The word "*taghut*" means someone who fights against the people, the religion of truth, the law, virtue, and justice, and exploits people and usurps their rights. Such a person is a tyrant; And this meaning is not exclusive to the political realm (Hakimi, 1380: 327/3).

In the distinguishing logic of the Alavi discourse, supremacy and self-righteousness, which leads to the exclusion and weakness of another group in the society, is considered as 'others'.

The cancellation of non-religious readings of identity and precise and divine demarcation with the rejected political, economic, and intellectual 'others' provides the ideal system of identity based on the criteria of religion.

References

[In Persian]

- Golmohammadi, A. (1389). **Globalization, culture, identity**. Fourth edition. Tehran: Ney Publishing.
- Giddens, A. (1386). **Sociology. Contributor: Karen Birdsall**. Translation: Hasan Chavoshian. Tehran: Ney Publishing.
- Zarundi, Yari. (2016). "Anatomy of threats with an emphasis on the concept of national security". **Defense management and research**. Year 16, No. 85, 117-144.
- Hakimi, M. R.; Hakimi, M. and Hakimi, A. (1380). **Al Hayat Translation: Ahmad Aram, first edition**. Tehran: Farhang Islamic Publishing House.

- Najafian, M. and Alavi, S. H. R. (1389). "Conflict management in the practical life of Hazrat Ali (peace be upon him) from the point of view of Nahj al-Balagha", **Islamic Studies in Behavioral Sciences**, 1st year, No. 2, 45-70.

[In Arabic]

- Tamimi Amedi, Abdul Wahid bin Muhammad. (1410). **Ghorar al-Hekam and Dorar al-Kalam**. Ch II, Qom: Dar al-Kitab al-Islami
- Ibn Atham al-Kufi, Abu Muhammad Ahmad. (1411). **Al-Futuh Research: Ali Shiri, Ch 1**. Beirut: Dar al-Azwa
- Ibn Fahd Hali, Ahmad bin Muhammad. (1407). **Odat al-Da'i and Najah al-Sa'i. Researcher: Ahmad Movahedi Qomi**. First edition. Qom: Dar al-Kutub al-Islami
- Manqari, Nasr bin Mozam. (1404). **Vaghea Sefain. Researcher: Haroun Abdulsalam**. Second edition, Qom: Ayatollah Al-Marashi Al-Najafi School.

فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه

سال دهم - شماره ۳۸ - تابستان ۱۴۰۱

DOI: 10.22084/NAHJ.2022.26927.2868

DOR: 20.1001.1.23455233.1401.10.38.6.4

(مقاله پژوهشی)

سنخ‌شناسی مواجهه با تهدیدات هویتی از منظر امیرمؤمنان علیه‌السلام با تأکید بر نهج البلاغه

محسن فکری فلاح^{۱*}، امیرمحسن عرفان^۲

بازنگری مقاله: ۱۴۰۱/۰۵/۰۵

دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۳/۱۹

انتشار مقاله: ۱۴۰۱/۰۶/۳۱

پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۰۶/۰۲

(از ص ۱۶۸ تا ۱۸۸)

چکیده

مواجهه هوشمندانه و برخاسته از دین با تهدیدات هویتی با توجه به نقش روزافزون ادراکات و برداشت‌های هویت بنیان در جامعه از جمله مهم‌ترین الزامات جامعه اسلامی برای صیانت از هویت دینی است. در این مسیر شناخت و فهم آگاهانه از سیره امیرمؤمنان به‌مثابه پیشینه شکوهمند و بی‌بدیل تاریخ تمدن اسلام در مواجهه با این تهدیدات دستیابی به مختصات ساختاری، روشی و محتوایی متقن را فراهم می‌سازد. بر این اساس پژوهش حاضر با رویکردی توصیفی و تحلیلی در پی پاسخ به این پرسش است که اساساً امیرمؤمنان در مواجهه با تهدیدات هویتی چه رویکردهایی را اتخاذ فرمودند. در جهت سنخ‌شناسی اقدامات حضرت، سه راهبرد پیشینی، کنترلی و رفعی تشکیل‌دهنده مجموعه اقدامات حضرت برشمرد می‌شود. امنیت بخشی به هویت جامعه در دو حوزه امنیت اعتقادی و امنیت اجتماعی، رویکردی پیشگیرانه بود که از به فعلیت رسیدن تهدیدات و بروز کاستی‌ها و ناراستی‌های هویتی جلوگیری نمود. در حوزه اقدامات کنترلی مدیریت ابعاد مختلف هویت و انتظام و انسجام‌بخشی به ساحات و سطوح گوناگون هویتی از پدید آمدن بحران‌های هویتی جلوگیری نمود و در زمینه اقدامات رفعی و تمایز بخش نیز ترسیم الگوی منطقی تمایز بخشی مبتنی بر تقابل با طغیان‌گران اقتصادی، مبارزه با استضعاف پروری سیاسی و طرد خود ایده‌آلی اندیشه‌ای چگونگی مبارزه با تهدیدات هویتی را پدیدار ساخت.

کلید واژه‌ها: امیرمؤمنان، هویت، هویت دینی، تهدیدات هویتی.

۱. کارشناسی ارشد مدرسی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران

۲. استادیار گروه تاریخ و تمدن اسلامی، دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران

Email: Mohsenfekrifallah@gmail.com

*: نویسنده مسئول

این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه معارف اسلامی با عنوان «امیرمؤمنان و هویت‌سازی دینی در بازه زمانی حکومت» می‌باشد

۱. مقدمه

از میان ارکان مختلف هویت‌ساز برای یک جامعه، دین به مثابه رکن انفکاک‌ناپذیر از زندگی انسان ظرفیت بی‌بدیلی برای تعیین و تمایزبخشی به همراه دارد. پابندی نظری و عملی به دین نیازمند هویتی متقن است که جز از مسیر متون وحیانی و عصمانی و آموزه‌های اهل‌بیت علیهم‌السلام دست‌یافتنی نیست. بنابراین بازخوانی و بازتفسیر منابع و موارث عظیم دینی نظیر نهج البلاغه امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام به‌مثابه مرجعیتی خدشه‌ناپذیر در راستای مقابله با ضعف و تزلزل هویتی امت اسلام عامل مهمی در جهت اعتلای هویت جامعه است.

۱-۱. بیان مسأله

از مهم‌ترین اقتضانات فرآیندمحور بودن هویت آن است که با توجه به القاء مستمر تهدیدات هویتی از سوی ستیزه‌گران هویت، با رصد پیوسته و مداوم این خطرات، مرزبندی‌های هویتی حفظ و حراست گردد. پیراستن و پالودن هویت جامعه از این خطرات و دستیابی به یک روش متقن و مطمئن برای مقابله با تهدیدات نیازمند بررسی و تحلیل الگوهای موفق در این زمینه است.

سیره امیرمؤمنان علیه‌السلام به‌مثابه پیشینه شکوهمند و بی‌بدیل تاریخ تمدن اسلام این امکان را فراهم می‌آورد تا با بازتیین، تحلیل و بررسی از جوانب مختلف و ساخت‌های گوناگون، دستیابی به این الگوی مطمئن میسر گردد.

بر این اساس و با توجه به حجمه‌های سنگینی که علیه هویت دینی در جامعه صدر اسلام و پس از عصر رسول‌الله صلی‌الله‌علیه‌وآله صورت پذیرفت نحوه مواجهه امیرمؤمنان علیه‌السلام با این تهدیدات هویتی را در بازه زمانی حکومت حضرت بررسی خواهیم نمود.

فرضیه این تحقیق بر این مبنا استوار است که رصد پیوسته تهدیدات، سنخ مواجهه با آن خطرات را نیز در شرایط مختلف، متفاوت می‌سازد. بخشی از این مواجهه به‌منظور پیشگیری از وقوع بحران‌های هویتی است و به ایمن‌سازی جامعه قبل از عملی شدن تهدیدات منجر می‌گردد. دسته دیگری از اقدامات مقابله‌ای مختص زمانی است که تهدیدات به‌صورت بالقوه در جامعه وجود داشته و از این‌روی مدیریت کنترلی و تبدیلی، تهدیدات را به فرصت تبدیل می‌نماید و گونه سوم از مواجهه با تهدیدات مربوط به خطراتی است که از گذشته در جامعه رسوخ کرده و نیازمند ارائه یک معیار منطقی و ثابت برای چگونگی مواجهه با آن است.

۱-۲. پیشینه پژوهش

مطالعات هویتی انجام‌شده با رویکرد تحلیل سیره اهل‌بیت علیهم‌السلام در نگاه کلان و بررسی سیره رفتاری و گفتاری امیرمؤمنان علیه‌السلام در این زمینه به‌صورت خاص و ویژه، علیرغم ضرورت و اهمیت جایگاه آن، کافی نبوده و ظرفیت عظیم سیره اهل‌بیت در هویت‌سازی در جهت اثبات کارآمدی دین در جامعه مقتضی پژوهش‌های مختلف و متعددی در ساخت‌های گوناگون است و لذا اثری مشابه با پژوهش پیش‌رو

به نگارش درنیامده است لکن با توجه به ابعاد مختلف موضوع موردبحث می‌توان آثار زیر را از مواردی دانست که با محورهای موردنظر هم‌راستا بوده‌اند:

کتاب *هویت اجتماعی در نگره امام‌علی علیه‌السلام* نوشته مرضیه محمص که نگارنده در فصل سوم به بررسی هویت اجتماعی در کلام حضرت امیر علیه‌السلام پرداخته است و سه مؤلفه همگرایی اعضای جامعه در باورها، همگرایی در عواطف و پایبندی اعضای جامعه به رفتارهای شایسته را مهم‌ترین آن‌ها قلمداد کرده است.

کتاب *سیر تطور هویت یابی شیعیان تا پایان مکتب شیعی بغداد* نوشته عبدالمجید مبلغی که در فصل دوم کتاب به گفتمان نخست شیعه پرداخته شده است. این گفتمان که گفتمان شیعه سیاسی قلمداد شده است در محدوده زمانی از امام‌علی علیه‌السلام تا واقعه عاشورا را پوشش می‌دهد.

مقاله *سبک شناسی مواجهه امام‌علی علیه‌السلام با گسست‌های فعال اجتماعی* به قلم امیرمحسن عرفان که از منظر این اثر گسست‌های فعال تضادهایی هستند که در فرآیند هویت‌یابی و جامعه‌پذیری نسل جدید تأثیر تقابلی مؤثری در برابر گفتمان هویتی مسلط دارند. از منظر حضرت آنچه باعث مدیریت گسست‌های اجتماعی می‌شود نظام معنایی مشترک و باورداشت‌های واحدی است که از خاستگاه دین و تاریخ مشترک مسلمانان را بسان عضوی مکمل از پیکر واحد درآورده است.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

از میان رفتن «هویت دینی» شبیه ابتلا به نوعی فراموشی است که مسلمان را تقریباً از تمام قابلیت‌های اجتماعی‌اش محروم می‌کند. هویت دینی نقش تعیین‌کننده‌ای در قوام و دوام حیات یک جامعه دینی ایفا می‌کند و حتی برای تعیین مسیر زندگی جمعی در آینده و اهداف ملی، نقش خاصی را بر عهده می‌گیرد. رسالت این پژوهش آن است تا باهدف برداشتن گامی در مسیر رسیدن به الگوی هویت‌سازی دینی، به بررسی گفتار و رفتار امیرمؤمنان علیه‌السلام در راستای مواجهه با تهدیدات هویتی بپردازد. باید اضافه نمود این پژوهش، فراتر و دشوارتر از بازخوانی گزاره‌های هویتی نهج‌البلاغه است؛ چراکه امتیازات و خصوصیات مبتکرانه اندیشه امیرمؤمنان علیه‌السلام در عرصه تهدید هویت دینی برآمده از نهج‌البلاغه در یک اثر واحد، موجود نبوده؛ از این رو؛ تلاش وافر در راستای گردآوری اجزا و پاره‌های این نظریه، سپس ابداع چارچوب و شیوه بیانی منطقی برای عرضه شاخصه‌های دیدگاه آن حضرت در عرصه تهدیدهای هویتی صورت گرفته است؛ نباید از نظر دور داشت که این جستار؛ در چارچوب رویکرد رجوع به میراث غنی فرهنگ علوی، به‌منظور بازخوانی و بازآرایی آن، معنا و موضوعیت یافته است.

۲. بنیادهای مفهومی پژوهش

۲-۱. هویت

هویت در ظاهر دو معنای متناقض را توأمان در بردارد: همسانی و یکنواختی مطلق از یک سو و تمایز و تفاوت از سوی دیگر با لحاظ ثبات یا تداوم در طول زمان (گل محمدی، ۱۳۸۹: ۲۲۲) که برآیند چنین تشابه و تمایزی موجب شکل‌گیری شخصیت فرد یا جامعه می‌شود.

در تعریف هویت، یکی از متغیرهایی که لازمهٔ اساسی آن است «غیر» می‌باشد. هویت را نمی‌توان تعریف کرد، مگر این که تعریف و حدود «غیر» مشخص شود (ر.ک. الطایی، ۱۳۷۸: ۲۶۵؛ اکبری، ۱۳۹۳: ۳۱۷). هویت، به‌مثابه تمام واقعیت انسان است و انسان صرف‌نظر از هویت، واقعیتی ندارد. هویت اولیه و نهادینه‌شده «فطرت‌الله» سرآغاز فرآیند هویتی انسان است و هویت نهایی در جریان مستمر زندگی و از طریق نوع رابطه‌ای که انسان با حق برقرار می‌سازد تعیین می‌شود و منوط به انتخاب آزاد هر انسان است (علم‌الهدی، ۱۳۸۶: ۲۲۶).

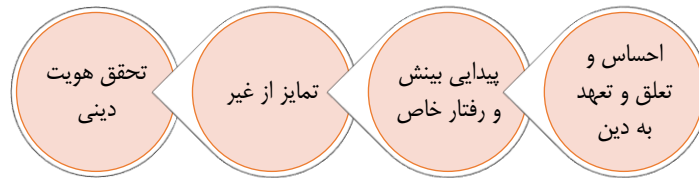
آنتونی گیدنز درباره هویت معتقد است: هویت به درک و تلقی مردم از اینکه چه کسی هستند و چه چیزی برایشان معنادار است مربوط می‌شود. این درک و تلقی‌ها در پیوند با خصوصیات معینی شکل می‌گیرد که بر سایر منابع معنایی اولویت دارند. برخی از منابع اصلی هویت عبارت‌اند از... ملیت یا قومیت و طبقه اجتماعی (گیدنز، ۱۳۸۶: ۴۵).

در مجموع هویت را می‌توان این‌گونه تعریف نمود: معرفتی آگاهانه که برآیند اشتراکات و افتراقات گوناگون فرد و جامعه بوده و حس تعلق و تعهد را در پی دارد.

۲-۲. هویت دینی

ارتباط دیرین و انفکاک‌ناپذیر انسان با دین باعث می‌شود دین سهم تقویمی اساسی در هویت انسان داشته باشد. رکن اصلی هویت دینی تعهد و پایبندی به دین بوده و هویت دینی نشان‌دهنده احساس تعلق و تعهد به دین و جامعه دینی است. احساس تعلق و اتکای افراد به نظامی الهی و دینی، سوگیری‌های رفتاری و گفتاری را تعیین می‌نماید و موجب تمایز فرد یا جامعه دینی از «غیر» می‌گردد و هویت دینی را رقم می‌زند.

اسلام می‌کوشد تا همبستگی‌ها و علقه‌ها را به سطوح عالی‌تر ارتقا دهد. در واقع در چنین نگرشی هویت‌هایی مانند هویت قومی نفی نمی‌شود، بلکه از آن به‌عنوان مرحله‌ای آغازین و گذرگاه یاد می‌شود، نه فقط توقفگاه.

نمودار ۱. فرایند تحقق هویت دینی

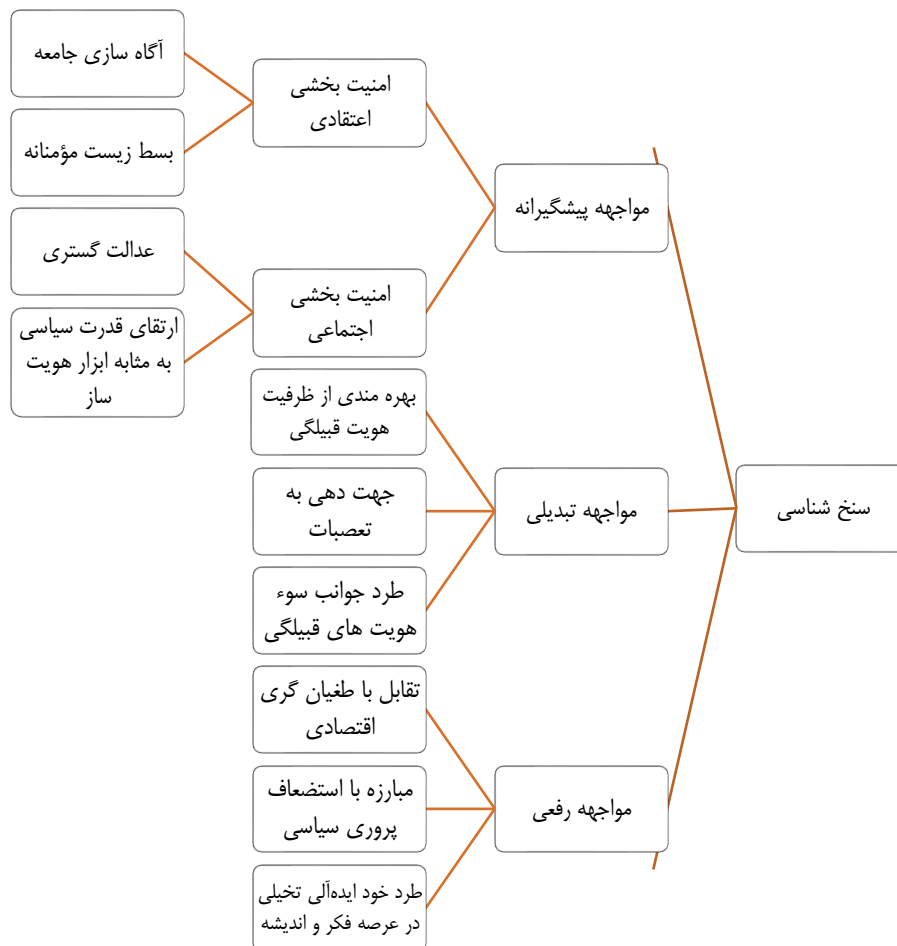
۲-۳. تهدیدات هویتی

هر اقدام بالقوه و احتمالی سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی که موجودیت و اهداف حیاتی فرد، نهاد یا کشور را به خطر بیندازد تهدید به شمار می‌رود و هدف هر نوع تهدید تأثیرگذاری بر اندیشه و تحمیل اراده به نیروی مقابل است (زرزندی، یاری، ۱۳۹۶: ۱۲۰-۱۱۹).

مقصود از تهدیدات هویتی مجموعه خطرات و آسیب‌های بالقوه و بالفعلی است که با هدف ابهام و اغتشاش در مرزهای تعیین و تمایزبخش یک هویت واحد ایجاد شده است. در مقام ماهیت سنجی می‌توان تهدیدات هویتی را در دو گونه تهدیدات ناظر به تحریف هویت دینی و تهدیدات ناظر به تخریب هویت دینی تقسیم‌بندی نمود. آن دسته از تهدیداتی که شکل و قالب هویت را مورد حمله قرار نداده بلکه با نگاهی تک ساحتی یا ایجاد بدعت‌هایی در دین، هویت دینی را با خطر مواجهه می‌سازند در زمره تهدیدات تحریفی قرار می‌گیرند. از سوی دیگر تهدیداتی که باهدف از بین بردن کامل دین و طرد و حذف آن از جامعه ایجاد می‌شود در قالب تهدیدات تخریبی شناخته می‌شوند؛ اما در مجموع محقق شدن هر کدام از این تهدیدات، به حذف هویت اصیل دینی از جامعه منتهی می‌گردد.

۳. سنخ‌شناسی مواجهه امیرمؤمنان علیه‌السلام با تهدیدات هویت دینی

برای آن که جایگاه هویت دینی را در نهج‌البلاغه روشن سازیم و زوایای گوناگون این اندیشه را با رویکرد کیفی، آشکار سازیم، بایسته است سنخ‌شناسی مواجهه امیرمؤمنان علیه‌السلام با تهدیدهای هویتی را به‌درستی بشناسیم؛ چراکه آگاهی از این میانی، وقوف بر آن، به فهم دقیق این مسئله، کمک فراوانی می‌کند. از این رو ما، در این قسمت از نوشتار می‌کوشیم مسائلی را بیان کنیم که جنس مواجهه امیرمؤمنان علیه‌السلام با تهدیدهای هویتی را نشان می‌دهد.

نمودار ۲. سنخ‌شناسی مواجهه امیرمؤمنان علیه‌السلام با تهدیدهای هویت دینی

۱-۳. مواجهه پیشینی و دفاعی (رویکرد پیشگیرانه)

شناخت دقیق مسائلی که در به فعلیت رسیدن تهدیدات نقش و تأثیر مستقیمی دارند و در ادامه ارائه راهکار و اقدام مناسب در مواجهه با آنها رویکردی است که می‌تواند از بروز بحران‌های هویتی جلوگیری نماید. در منظومه هویت‌سازی حکومت امیرمؤمنان علیه‌السلام امنیت‌بخشی به هویت حصار متینی است که هویت دینی را از بخش عمده‌ای از تهدیدات در امان نگاه می‌دارد.

امنیت از نظر لغوی دو گروه از واژگان را در برمی‌گیرد. از جنبه سلبی معنای نفی ترس و ناآرامی و از جنبه ایجابی معنای اطمینان‌بخشی را شامل است (حاجی‌زاده، ۱۳۹۷: ۲۱۰). وجه اول بر نبود خطر برای

منافع دلالت دارد لذا در امان بودن، محافظت و حمایت به‌عنوان معادل امنیت پیشنهاد می‌شود. وجه دوم نیز مشتمل بر واژگانی چون اعتماد، اطمینان خاطر، آرامش و رضایت است (افتخاری، ۱۳۹۴: ۹). امنیت هویت به معنای فقدان دغدغه و نگرانی دولت، جامعه و کنشگران نسبت به حفظ ویژگی‌های اساسی و حس تعلق آن‌ها نسبت به‌نظام فرهنگی اجتماعی است (حاجیان، ۱۳۹۴: ۸-۱۲) و نظام ارزشی می‌تواند حتی در شرایط دشوار به حیات خویش ادامه دهد. اقدامات صورت پذیرفته در این راستا را می‌توان در دو محور «امنیت‌بخشی اعتقادی» و «امنیت‌بخشی اجتماعی» تقسیم‌بندی نمود.

۱-۱-۳. امنیت‌بخشی اعتقادی

۱-۱-۱-۳. آگاه‌سازی جامعه

یکی از اصلی‌ترین راه‌های نفوذ گفتمان‌های غیردینی در میان مسلمین سوءاستفاده از جهل و ناآگاهی آنان است. مادامی که آحاد جامعه به «بلوغ معرفتی» راه نیابند پایه‌های باورداشتهای دینی و الهی در جامعه استوار نمی‌گردد، هویتی استوار تکوین نمی‌یابد و هرلحظه امکان هجوم شبهات و فتنه‌انگیزی دشمنان وجود دارد. از این‌رو در اندیشه دینی تقدم مبارزه با جهل بر مبارزه با جاهل مورد تأکید قرار می‌گیرد و بر همین اساس دعوت مردم به تفکر به‌طور پیوسته و مداوم در دستور کار قرار دارد.

وجود ساختاری عقلانیت محور در دین اسلام، دعوت آیات متعدد از قرآن کریم به تفکر و تعقل و همچنین تأکید ویژه‌ای که رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌و آله در این زمینه داشتند اهمیت آگاهی آحاد جامعه در مقابل شبهات را نشان می‌دهد. امیرالمؤمنین علیه‌السلام پیرامون دعوت به تفکر در کلامی ملاک و میزان سودمندی عبادات را این‌گونه می‌فرماید: «همانا در علمی که فهم نباشد و در خواندنی که تدبر نباشد و در عبادتی که تفکر نباشد خیری نیست» (کلینی، ۱۴۰۷: ۳۶/۱).

گام دیگر در راستای آگاهی بخشی به جامعه آموزش مردم و تعلیم آنان است که در راستای مبارزه با جهل مردم به‌منظور امنیت بخشی به هویت دینی آنان صورت می‌پذیرد. اهمیت تعلیم مردم در نزد حضرت به‌اندازه‌ای بود که هرگاه از جهاد آسوده می‌شد، به آموزش مردمان و داوری در میان آنان می‌پرداخت. (ابن فهد حلی، ۱۴۰۷: ۱۱۱) همچنین به فرماندار مکه نامه نوشت: «با مردم حج را برپا دار و ایشان را به‌روزهای خدا (به کیفرهایی که پیشینیان از کردار زشتشان بردند) یادآوری نما و در بامداد و سر شب با آن‌ها بنشین و فتوی بده کسی را که حکمی (از احکام دین) بی‌رسد و نادان را بیاموز و با دانا گفتگو کن» (نامه/۶۷).

۲-۱-۱-۳. تعمیق زیست مؤمنانه و پرهیز از نگاه تک‌ساحتی به دنیا

مجموعه نگر و پرهیز از نگاه تک‌ساحتی وجه تمایز برجسته‌ای بود که گفتمان اصیل دینی را از گفتمان‌های غیردینی متمایز می‌ساخت. آمیختگی سه مفهوم «رهبری سیاسی»، «آموزش دینی» و «تهذیب روحی» که امامت و حکومت اسلام را دارای سه جنبه و سه بُعد قرار داده است (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۹۸: ۷۰)؛ نگاه جامع گفتمان دین و توجه به تمام ابعاد و جوانب هویت‌ساز را جلوه‌گر است. تفکیک‌ناپذیری این امور از یکدیگر سبب می‌شود در «زیست مؤمنانه» دنیا و آخرت از یکدیگر منقطع

تلقی نشود، نوع نگاه انسان به زندگی هدفدار و متعالی گردد و اهمیت هر کدام از مؤلفه‌ها را در جای خویش دریابد.

در اصلاح امور نیز این نگاه جامع حکم فرماست. هم در جامعه هدف که تمام مردم را در برمی‌گیرد و تفاوتی بین آنان قائل نیست «إِنَّمَا أَخْلَقَ لَكَ فِي الدِّينِ وَ إِنَّمَا نَطِئُ لَكَ» (نامه/۵۳) و هم در حوزه موارد مورد اهتمام برای آگاهی بخشی تمام حدود اسلام و ایمان در نظر گرفته می‌شود. «بر زمامدار است که به مردمان تحت حکومتش، حدود اسلام و ایمان را بیاموزد» (لیثی واسطی، ۱۳۷۶: ۳۲۸).

این نگاه مجموعه نگر در هیچ‌یک از گفتمان‌های رقیب مشابهی ندارد و اساساً یکی از مشکلات و معضلاتی که انحرافات گفتمان‌های رقیب را عمیق‌تر و بحرانی‌تر می‌نمود نگاه تک ساحتی بود که اهتمام یک‌جانبه به فتوحات و توسعه سرزمینی یکی از مصادیق آن به شمار می‌رود که در پی آن بدون معرفت افزایی و افزایش آگاهی و شناخت مردم نسبت به دنیا و مواهب آن، اقبال دنیا، لغزش بسیاری از مسلمین را در پی داشت.

۲-۱-۳. امنیت بخشی اجتماعی

تهدید در حوزه امنیت اجتماعی وضعیتی است که یک نظام اجتماعی در پاسخ به تغییرات تند محیطی دچار ازهم‌گسیختگی شود و حداقل سازگاری متقابل میان اعضایش در معرض زوال قرار گیرد (افتخاری، ۱۳۸۵: ۸۰). منظور از امنیت اجتماعی توانایی جامعه برای حفظ هویت، منافع و ویژگی‌های اساسی خود در برابر شرایط متغیر و تهدیدها و نیز توانایی ارتقاء و وضعیت اجتماعی به سمت ارزش‌ها و آرمان‌های جامعه است (احمدی مقدم، ۱۳۸۹: ۱۳۶).

۱-۲-۳. عدالت گستری

مهم‌ترین عنصر موجد این امنیت در جامعه عدالت و استیفای حقوق مظلومین است و در صورت حصول آن افراد ناگزیر به معامله هویت و شخصیت خود برای رسیدن به مقاصد خویش نیستند. همچنین نگرانی و دغدغه‌ای در خصوص تبعیض‌ها و نابرابری‌ها در اجتماع وجود نخواهد داشت و هیچ‌کس به ظلم و تعدی به دیگران فکر نخواهد کرد؛ بنابراین عدالت ورزی شاخصه‌ای است که امنیت را برای جامعه به ارمغان می‌آورد. در کلام امیرمؤمنان عدالت بسان سپری است که صاحبان حکومت را از تعرض مصون می‌دارد (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ۱۰۲) و هیچ عامل اطمینان بخشی را نمی‌توان یافت که همچون عدالت ورزی بتواند در ایجاد امنیت برای همگان کارساز باشد (افتخاری، ۱۳۸۴: ب: ۴۷۸).

امام در مقام تبیین دستاوردهای حکومت خویش، عافیت بخشی به جامعه را ارمغان عدل گستری خویش معرفی می‌نماید و می‌فرماید:

پرچم و نشانه ایمان را در میان شما نصب نمودم (تا گمراه نگردید) و شما را بر حدود و مراتب حلال و حرام واقف ساختم و از عدل و دادگری خود لباس عافیت را به شما پوشانیدم و با گفتار و کردار خویش معروف را (که رضاء و خوشنودی خدا و رسول در آن است) گسترانیدم (خطبه/۸۶).

عدالت از نظر امیرمؤمنان علیه‌السلام در نهج‌البلاغه دارای ابعاد گوناگونی است (پورعزت، ۱۳۹۶: ۱۶۸). تأکید امیرمؤمنان علیه‌السلام بر توزیع عادلانه منافع و عواید در راستای «عدالت توزیعی» است (خطبه/۲۰۵). «عدالت رویه‌ای» از دیدگاه آن حضرت به معنای روش عادلانه برای تقسیم منافع است (نامه/۵۹). امیرمؤمنان علیه‌السلام عدالت در توزیع و رویه را به همراه رعایت احترام و حرمت برابر انسان‌ها می‌داند. آن حضرت «عدالت مراوده‌ای» را به این معنا می‌داند که نمی‌توان یکی را با احترام اضافی موردتوجه قرارداد و از سایرین با بی‌اعتنایی غفلت کرد (نامه/۵). امام بر «عدالت اطلاعاتی» و دسترسی همه آحاد به اطلاعات پرارزش و مهم تأکید دارد (نامه/۵۰). آن حضرت بر عدالت در ابراز احساسات از سوی مدیران و کارکنان نیز اهتمام دارد و «عدالت احساسی» را یکی از شاخصه‌های مدیر و حاکم می‌داند (نامه/۲۷). بی‌تفاوت نبودن نسبت به مشاهده تبعیض و ظلم علیه دیگران و ابراز واکنش مناسب به مشاهدات را می‌توان یکی از ابعاد عدالت ورزی در منظومه فکری امیرمؤمنان علیه‌السلام بانام «عدالت مشاهده‌ای» دانست (خطبه/۱۹۶). استفاده مناسب و به‌جا از زبان را می‌توان یکی دیگر از ابعاد عدالت تلقی کرد. عدالت زبانی بر ضرورت رعایت عدالت در کاربرد زبان، از حیث راستی و پرهیز از تملق و تکبر و تحقیر دلالت دارد (خطبه/۲۰۷).

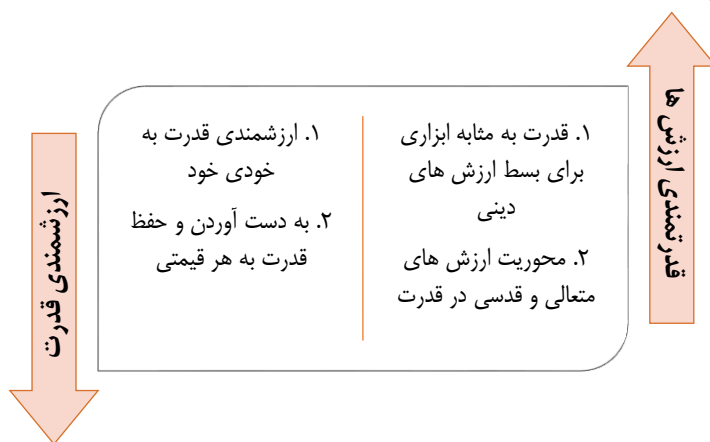
نمودار ۳. ساخت‌های عدالت از منظر امیرمؤمنان علیه‌السلام در نهج‌البلاغه

۲-۱-۳. ارتقاء کارکرد قدرت سیاسی به‌مثابه ابزار هویت‌ساز دینی

هجوم عده‌ای از اصحاب پس از رحلت رسول‌الله به سمت قدرت سیاسی و به‌طور مشخص کسب مقام خلافت با استفاده از ابزارهای گوناگون نظیر تکذیب، انتصاب، تهدید مردم، تطمیع خواص سبب شد قدرت و حکومت به‌خودی‌خود به یک آرمان و هدف در جامعه تبدیل شود. در این حالت دغدغه اصلی این افراد تنها حفظ و بقاء این قدرت و حکومت بود نه توجه به وظایف و کارکردهای آن. معاویه بعد از تحمیل صلح و کسب حکومت صراحتاً هدف خود را رسیدن به قدرت می‌داند نه دغدغه دین‌داری مردم (شیخ مفید، ۱۴۱۳: ۱۴/۲). اما در گفتمان امام به قدرت به‌عنوان مقصد نگاه نمی‌شود بلکه قدرت به‌مثابه یک ابزار

هویت ساز در جهت رشد و تعالی جامعه است که امام ارزش آن را بدون آرمان احیای حق و ابطال باطل از لنگه کفش کهنه بی ارزش تر می داند (خطبه/۳۳).

ایشان به منظور تبیین جایگاه قدرت، در مقام عمل نشان می دهند که هیچ رغبتی در تصدی قدرتی که تبدیل به هدفی مستقل شده است ندارند و آن را نمی پذیرند و لذا با بیان شروطی که اعلام می دارند که قدرت باید ابزاری برای اعمال امامت باشد (افتخاری، ۱۳۸۴: ۴۷۰). حضرت به منظور اصلاح ساختار جامعه، از «تورم قدرت» ممانعت کرد و اصل «ارزشمندی قدرت» را به نفع اصل «قدرتمندی ارزشها» تغییر داد (همان).

نمودار ۴. تمایزشناسی «قدرتمندی ارزشها» و «ارزشمندی قدرت»

قدرتی که در حکومت دینی استفاده می شود نه تنها ایجادکننده فاصله میان امام و مأموم نیست بلکه همواره در جهت دستگیری از مردم به کار می رود. از جمله مصادیق ارتقاء کارکرد قدرت در جامعه اصلاح فرهنگ عمومی و آموزش و پرورش است و امام علی علیه السلام این امر را از وظایف اصلی حکومت می دانست (دلشاد تهرانی، ۱۳۹۲: ۴۱۴).

امیرمؤمنان علیه السلام در پی آن بود که همگان آموزش ببینند و زمینه تربیت برای عموم مردمان فراهم شود. علاوه بر علم آموزی و ترویج فرهنگ علم محور، دسترس برابر به فرصت های آموزشی و امکانات و خدمات فرهنگی برای پیشرفت و توسعه جامعه نیز در فرهنگ علوی مورد توجه است (افروغ، اولیایی، ۱۳۹۸: ۶۱).

۲-۳. مواجهه کنترلی و تبدیلی

لایه ها و ابعاد مختلف هویتی هر شخص یا اجتماع نظیر هویت های خانوادگی، قبیله ای، ملی و... در صورت فقدان شناخت و درک صحیح، می تواند بستر ساز و زمینه پرداز برآمدن تعارضاتی گردد که فرد یا جامعه را دچار بحران هویتی نماید. در این صورت کاربست روش ها و رویکردهایی که بتواند به این تعارضات خاتمه داده یا آن را مدیریت کند ضروری می نماید. مدیریت تعارض را می توان بهره گیری از هوشمندانه ترین روش برای مقابله با تعارض و یا تغییر مسیر آن در جهت اثربخشی و اهداف سازمان یا جامعه تعریف کرد

(نجفیان، علوی، ۱۳۸۹: ۵۰).

ساختار پدید آمده در جامعه صدر اسلام که آمیخته با روحیات و مناسبات قبیله‌ای بود ناگزیر عصبیت و حمیت قبیله‌ای را به همراه داشت. این موضع‌گیری‌ها هرآینه می‌توانست افراد را از حق‌گزینی به خویشاوند‌گزینی متمایل ساخته و هویت دینی را کم‌اثر یا بی‌تأثیر نماید. منظومه هویت‌سازی مبتنی بر دین‌الگویی به جامعه ارائه نمود که بر اساس آن افراد بدون اینکه به انکار مطلق ابعاد و زوایای مختلف هویتی خویش مجبور گردند، تهدیدات و اثرات سوء آن‌ها را به فرصت‌ها و پیامدهای نیک مبدل سازند. آن بخش از هویت و شخصیت شکل‌گرفته افراد که کاملاً با هویت دینی متعارض بوده و قابل جمع نبود طرد و نفی شده و بخشی که می‌توانست در خدمت دین قرار گیرد مورد استفاده قرار گیرد در نتیجه هویت دینی هم‌عرض و بدیل هویت‌های دیگر نبوده بلکه به آن‌ها جهت و رنگ الهی بخشیده و از اثرات و پیامدهای سوء آن‌ها جلوگیری می‌نماید.

۱-۲-۳. بهره‌مندی از ظرفیت هویت قبیله‌ای برای تفوق هویت دینی

قبیله که روزگاری بستر نزاع‌ها و درگیری‌های متعددی بود با تدابیر اتخاذشده توسط امیرالمؤمنین علیه‌السلام توانست به سنگری یکپارچه و نفوذناپذیر در مقابل دشمن مبدل گشته و به حماسه‌آفرینی بپردازد. در هنگامه نبرد صفین که عکبان از لشکر معاویه به سمت قبیله همدان از سپاه امام حمله‌ور شدند مردان همدان با رشادت‌های خود در مقابل آنان ایستادند و عقب‌نشینی و شکست را بر آنان تحمیل نمودند. اقدامی که آه و حسرت معاویه را در پی داشت (منقری، ۱۴۰۴: ۴۳۷).

استفاده از ظرفیت قبیله برای ترغیب افراد به جنگ با دشمن، به تعبیر دیگر به کارگیری هویت قبیله‌ای در خدمت تفوق هویت دینی امری بود که از سوی شیخ همدانیان مورد استفاده قرار گرفت به نحوی که خطاب به قبیله خویش شعری بدین مضمون سرود: «این تو صیه جدتان و پدر شما هست و همانا من از حمیت خویشاوندی دفاع می‌کنم و اینک من پیر و پیشوای شمایم.» (همان/۴۳۴).

مقایسه رفتار همدانیان و عکبان، دو قبیله مقابل یکدیگر عمق تأثیر هویت دینی در سپاهیان حق را نشان می‌دهد چراکه عکبان بعد از نبرد خویش به اندازه‌ای از معاویه مال و ثروت دریافت کردند که در قلوب سست عنصران عراق نیز طمع انداخت اما در مقابل نماینده همدانیان خطاب به امام عرض می‌کند: آن‌ها دینشان را به دنیا فروختند، ولی ما آخرت را بر دنیا برگزیدیم و عراق را بر شام ترجیح می‌دهیم و تو را بر معاویه برتر می‌دانیم، به خدا قسم که آخرت ما نسبت به دنیای آنان بسیار نیکو و عراق ما از شام آنان بهتر و امام ما بسیار ره‌یافته است (همان/۴۳۶).

این رشادت‌ها دعای خیر امام را در پی داشت و حضرت درباره قبیله همدان فرمود:

اگر من باب و آستانه بهشت باشم همانا به همدانیان گویم (به فردوس) خوش درآید. (همان: ۴۳۷)

فداکاری قبیله‌ای همدان در دفاع از امام علیه‌السلام در صفین نه تنها در دلاوری و رشادت بزرگان تجلی یافت بلکه خواصی از زنان همدان نیز با بهره گرفتن از شعر و کلام فصیح و پرمحتوا سپاهیان را در دفاع از عقیده‌ی خود در برابر معاویه و شامیان تهییج می‌کردند. «زرقاء بنت عدی» و «سوده همدانیه» دو تن از

این زنان شیعی هستند که در صفین به این مهم اقدام نمودند تا جایی که حتی پس از شهادت امام علی علیه السلام نیز در نزد معاویه با بیانی رسا و بلیغ به دفاع از هویت خویش پرداختند (ابن اعثم، ۱۴۱۱: ۸۸/۳؛ معصومی جشنی، ۱۳۸۹: ۱۲۲).

۲-۲-۳. جهت‌دهی دینی به تعصبات نهادینه شده در جامعه

تعصبات نادرست و جاهلی از جمله راه‌هایی است که طمع شیطان را برای نفوذ در پی دارد. امام در هشدار پیرامون این گونه تعصبات می‌فرماید: «شما اهل کوفه بر چه مبنا و دلیلی تعصب و گردنکشی پیش گرفته‌اید، آیا مانند شیطان آفرینش خود را بهتر می‌دانید؟ یا مانند توانگران خوش‌گذران به دارائی و فرزندان بسیار می‌بالید؟» (خطبه/۲۳۴)؛ اما تعصب اگر بتواند در خدمت نیل به هدایت و سعادت و کسب روزافزون فضائل به کار گرفته شود امری پسندیده محسوب می‌شود. امام علیه السلام در این زمینه می‌فرماید:

پس اگر گریزی از تعصب نیست باید تعصب شما برای خصلت‌های شایسته و کارهای پسندیده و امور نیکو باشد... پس برای خصلت‌های ستوده تعصب نمایند: از رعایت حق همسایه و وفا به عهد و پیمان و التزام به خوبی‌ها و نافرمانی گردنکشان و فراگرفتن احسان (کار نیکو) و دست کشیدن از ستم و انصاف و دادگری برای مردم و فرونشاندن خشم و دوری جستن از تباه‌کاری در زمین (خطبه/۲۳۴).

بر این اساس سبقت گرفتن در امور خیر و کسب فضائل از جمله مصادیق تعصبات پسندیده است. ایجاد حس رقابت و سبقت در کسب افتخار همراهی و یاری کردن دین از سوی گروه‌های مختلف در جنگ صفین تجلی یافت. قبیله مضر احساس کردند ربیعه در نزد امیرمؤمنان علیه السلام به سبب دل‌آوری‌ها و رشادت‌هایشان محبوب‌تر از سایر قبایل می‌باشند و فضیلتی برای آنان حاصل شده است از این روی تنی چند از سران آنان نزد حضرت آمده و عرضه داشتند:

ای امیر مؤمنان، به خدا قسم ما نسب به قبیله‌ای که خداوند آنان را به نظر محبت شما اختصاص داده است حسادت نمی‌کنیم اگر خدا را بر این نعمت شکر کنند، ولی این دسته ربیعیان گمان می‌کنند که بیش از ما دوستدار و سزاوار جوار تو هستند و دوستی تو با ایشان برتر از دوستی با ماست. پس چند روزی آن‌ها را از نبرد معاف دار و برای هر یک از مردان ما روزی را اختصاص ده که به جنگ بیرون رود. حضرت در پاسخ به آنان فرمود: «آنچه درخواست کردید به شما داده شد.» (منقری، ۱۴۰۴: ۳۰۹).

۳-۲-۳. طرد جوانب سوء هویت‌های قبیلگی و نژادی

محور سومی که تعارضات و دوگانگی‌های هویتی را پوشش می‌داد غلبه «هویت دینی» بر «هویت نژادی و قبیلگی» بود. به عبارت دیگر در مواردی که این دو در مقابل یکدیگر قرار می‌گرفتند این اراده و توان وجود داشت که هویت قبیلگی کنار زده شود. کما اینکه در صفین قبایل عرب از هر دو جانب روی به یکدیگر آوردند چنانکه بنی‌کنده در مقابل بنی‌کنده افتاد، طیبی مقابل طیبی، مذحج در برابر مذحج و تمیم در مقابل تمیم و ... به نحوی که هر قومی به نبرد با خویشان از قبیله خویش پرداختند (ابن اعثم، ۱۴۱۱: ۸۶/۳). روابط خویشاوندی بسیار نزدیک نیز از این قاعده مستثنی نشده و در مواردی که مخالف با هویت

و شخصیت دینی بود به صراحت کنار گذاشته می‌شد. در یکی از این موارد گزارش شده است در هنگامه شعله‌ور شدن پیکار، اثال بن حجل از سپاه امام بدون درنگ جلو آمد. از آن سو معاویه حجل را بخواند و بدو گفت: به نبرد این مرد برو. پس از ردوبدل شدن ضربات و اعلام نام و نسب هریک، معلوم شد که حجل هم‌اورد فرزند خویش است، پس هر دو یکدیگر را در آغوش کشیدند و گریستند و فرزند به پدر خویش گفت: به خدا، ای پدر اگر به فرض، در ذهن من خلجانی پیدا می‌شد که به شامیان متمایل شوم تو باید مرا از گرایش به باطل بازمی‌داشتی، اما اینک خلاف آن می‌کنی، من به علی علیه‌السلام و مؤمنان صالح چه بگویم؟! اثال در قالب ایباتی کار خود را بر این مبنا تبیین می‌کند که مرزبندی‌های هویتی نباید از تعلقات خویشاوندی تأثیر پذیرد و می‌گوید: نبرد من با حجل، نزد آن کس که فکر و ذکر متوجه او ست، آزار پدر محسوب نمی‌شود. من از خداوند امید پاداش داشتم و می‌خواستم در آخرت، جزء یاران و مجاوران رسول‌الله باشم (منقری، ۱۴۰۴: ۴۴۳؛ اتابکی، ۱۳۷۰: ۶۰۶).

۳-۳. مواجهه رفعی و تمایز بخش

خطر بروز ابهام و اغتشاش در مرزهای هویتی اقتضا می‌کند الگویی منطقی و تمایزبخش وجود داشته باشد تا از رهگذر آن بتوان پس از به فعلیت رسیدن تهدیدات هویتی، هویت ناب دینی را از هویت‌های کاذب تشخیص داد. از جمله مواردی که می‌تواند به‌مثابه سنجه مطلوبیت هویتی، در فرآیند سنجش، پذیرش و گزینش، تمایز میان هویت اصیل و هویت کاذب را مشخص نماید «حق محوری» است. از دیدگاه امیرمؤمنان علیه‌السلام حضور در جبهه حق و مبارزه با جبهه باطل در گرو «حق محوری» و «حقیقت‌طلبی» است (خطبه/۱۷۵). نه «شخص محوری» و «شخصیت پروری» زیرا چه‌بسا شخصیت‌های موجه و اثرگذاری که در بزنگاه‌های تاریخی دچار لغزش شده و جمعی را با خود به گمراهی بکشانند. اشخاص برجسته، کبراء و کثرت افراد ملاک حق و حقیقت نیست و نباید در نبود این عناصر ترس و واهمه یا شک و تردیدی در دل‌ها ایجاد شود بلکه «کاوش عالمانه» مسیر در ست هویت‌یابی برای رسیدن به حقیقت است. این راهبرد گذاری و راهکار گزینی در موارد متعددی از سوی حضرت تبیین شده است. کَلِيبَ جَرْمِيْ به نمایندگی از قومی از اهل بصره به خدمت حضرت آمد و پس از روشن شدن حقیقت و برطرف شدن شبهه، به این دلیل از بیعت خودداری کرد که نماینده گروهی است و بدون تصمیم جمعی با آن‌ها نباید به این امر اقدام نماید. حضرت در پاسخ به وی فرمود: «اگر کسانی که از طرف آن‌ها نزد من آمده‌ای تو را پیشرو بفرستند تا زمینی که در آنجا باران آمده و دارای آب و گیاه است برای ایشان بیابی و به سویشان بازگشته آنان را از گیاه و آب (جایی که یافته‌ای) خبر دهی و آن‌ها از تو پیروی نکرده در زمین‌های بی‌آب و گیاه فرود آیند، تو چه خواهی کرد؟ آن مرد گفت من آنان را رها می‌کنم و مخالفت کرده به جایی که دارای گیاه و آب است می‌روم، امام علیه‌السلام فرمود: اکنون (برای بیعت با من) دستت را بیاور.» آن مرد گفت: سوگند به خدا چون حجت تمام گردید نتوانستم از بیعت روگردانم، پس با امام علیه‌السلام بیعت نمودم (خطبه/۱۶۹).

امام در فرازی دیگر می‌فرماید: این است سرنوشت حق و باطل که هر یک را مریدانی است. اما فزونی باطل چیز تازه‌ای نیست ولی طرفداری از حق چه بسا که افزایش یابد و اهل حق بر باطل چیره گردند و چه کم است چیزی که از دست رود بازگردد (خطبه/۱۶).

در منطق تمایز بخش گفتمان علوی برتری طلبی و خود حق‌پنداری که منجر به محرومیت و استضعاف گروهی دیگر در جامعه می‌گردد، با هر سابقه و عقیده‌ای به‌عنوان «غیر» تلقی می‌شود. آنچه سلطه سلطه‌گران را تداوم می‌بخشد القاء بحران هویتی است که از سوی مستکبران در اذهان مستضعفان صورت می‌پذیرد و تکبر مستکبران را پذیرفته و آن را قبول می‌کنند. خودبزرگ‌بینی و نشناختن حد خود در مقابل خداوند و به استضعاف کشیدن مردم از اوصاف درونی هستند که شخص مستکبر به‌واسطه آن‌ها موضع‌گیری‌های خود را اعلام می‌کند (مقدسی، طالبی قره‌شلاقی، باب‌زاده اقدم، ۱۴۰۰: ۸۰).

تکبر به فرموده حضرت «رأس الطغیان» است (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ۱۶۲) و زمینه‌ساز شکل‌گیری طاغوت در ابعاد مختلف آن است. واژه «طاغوت»، «صیغه مبالغه» از مصدر «طغیان» است، یعنی کسی که در برابر مردم و آیین حق و شریعت و قانون و فضیلت و عدالت، گردنکشی کند و مردمان را برده خود سازد و آنان را مورد بهره‌برداری قرار دهد و حقوق ایشان را غصب کند. این‌چنین کسی طاغوت است؛ و این معنی منحصر به قلمرو سیاسی نیست (حکیمی، ۱۳۸۰: ۳/۳۲۷).

۱-۳-۳. تقابل با طغیانگری اقتصادی و طبقه‌بندی‌های موهوم اقتصادی

مال و ثروت لغزشگاه خطرناکی است که مدیریت نکردن و عدم استفاده صحیح از آن تأثیر مستقیمی در هویت آدمی دارد؛ از این روی نباید رشد اقتصادی چنان اصالت یابد که در پی آن مکارم و فضایل اخلاقی از دست برود (جهان‌بین، نعمتی، ۱۳۹۴: ۱۱۴). بنابراین این‌گونه نیست که مستکبر اقتصادی ساخته شده در آن سوی مرزهای جغرافیایی و اعتقادی مسلمین باشد بلکه این خطری است که در درون مرزهای اسلامی هویت دینی جامعه را تهدید می‌نماید. نمونه این مستکبرین قارون است که در قرآن کریم به سرگذشت آن پرداخته شده است ﴿إِنَّ قَارُونَ كَانَ مِنْ قَوْمِ مُوسَى فَبَغَى عَلَيْهِمْ﴾ (قصص/۷۶)؛ بنابراین ممکن است کسانی باشند، با ظاهری مذهبی و هیئتی چون هیئت مؤمنان متعبد و باوجود این، خودشان یا شرکا و کارگزارانشان ستمگر باشند (حکیمی، ۱۳۸۰: ۳/۳۲۹).

در جریان گفتمان‌های خلافت و سلطنت، توازن و توزیع عادلانه ثروت بر هم خورد و تمایل به دنیا با پوششی از دین به کام مسلمین شیرین آمد و به‌طور فزاینده‌ای در عصر خلیفه سوم و با بذل و بخشش‌های نامتعارف زمینه بروز طواغیت اقتصادی فراهم شد به‌نحوی که افرادی از صحابه و پرافتخاران سپاه اسلام همچون زبیر اسیر این گرداب اقتصادی شده و حتی به جنگ با امیرالمؤمنین علیه‌السلام پرداختند. محبوبیت نامحدود ثروت‌اندوزی به یک ارزش برایشان بدل شد به‌گونه‌ای که یکی از مهم‌ترین علل و عوامل پذیرش اجتماعی این گفتمان‌های باطل همین تغییر نگاه عمومی مردم به دنیا بود. امام در سیره خویش تمامی این ساختارها و پندارهای غلط را در هم می‌شکند.

سبک زندگی شخصی حضرت و پرهیز و بی‌رغبتی نسبت به دنیا در زندگی ایشان به‌عنوان جانشین رسول‌الله صلی‌الله‌علیه‌و‌آله‌ضمن‌آنکه‌تداعی‌کننده‌و‌یادآور‌سبک‌زندگی‌آن‌حضرت‌بود (کلینی، ۱۴۰۷: ۳۲۸/۶) عملاً نشان‌دهنده نفی و طرد اندیشه اقتصاد تکاثری بود. امام در راستای ترسیم جبهه‌بندی در این زمینه فرمود: «من پیشوای مؤمنانم، اما پیشوای فاجران مال و خواسته است.» (حکمت/۳۰۸).

این اقدامات موجب آرامش و اطمینان قلبی بود برای مسلمین و تمام افرادی که مسیر خویش را از مستکبرین جدا ساخته بودند. آنان وقتی دیدند در رأس حکومت، وصی رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌و‌آله‌ساده‌زیستی و مبارزه با ثروت‌اندوزی را سیره خود قرار داده است هویت خویش را در معرض تهدید نمی‌دیدند، مسیر خود را اشتباه نمی‌یافتند و به دنبال زران‌دوزی نمی‌رفتند. از سوی دیگر، این اقدامات می‌توانست هویت مغفول مانده توانگران طغیانگر را احیا کند تا از مسیر اشتباه خویش بازگردند. حضرت می‌فرماید:

همانا خداوند مرا پیشوای خلقش قرار داده و بر من واجب کرده است که درباره خودم (سلوک شخصی‌ام) و خوراک و پوشاکم مانند مردم ناتوان عمل کنم تا این‌که ناتوان به سیره فقیرانه من تأسی کند و توانگر به وسیله ثروتش سرکشی و طغیان نکند (کلینی، ۱۴۰۷: ۴۱۰/۱).

امام در کلامی دیگر به نهی از تحقیر فقرا پرداخته و فرمودند: «برادران ناتوان خود را حقیر نشمارید که هر که مؤمنی را حقیر شمارد خدا عزوجل آن دو را در بهشت همراه نکند مگر او توبه کند» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۴۲/۶۹).

تقسیم عادلانه بیت‌المال فارغ از هر نوع فضیلت مادی و معنوی باوجود تمام خطرات و تهدیداتی که متوجه حکومت حضرت نمود اقدامی دیگر از سوی امام در جهت جلوگیری از به وجود آمدن طواغیت اقتصادی بود.

اقدام دیگر حضرت در راستای مبارزه با طاغوت اقتصادی دستور ایجاد نهادهای نظارتی و بازرسی بود (نامه/۵۳). حضرت علاوه بر تو صیف و ویژگی‌ها و شرایط مطلوب ناظران و بازرسان به تبیین فلسفه وجود چنین نهادی می‌پردازند که از یک‌سو سبب تشویق کارگزاران به امانت‌داری و از سوی دیگر باعث مدارای آنان با مردم می‌شود و این نتایج بیانگر ضرورت وجود چنین ساختاری در جامعه است (ابن میثم، ۱۴۰۴: ۱۶۵/۵). افزون بر این موارد وجود این مأموران دقت و مراقبت در انتصاب معاونان و یاران را افزایش می‌دهد (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۲۳/۱۱).

۲-۳-۳. مبارزه با استضعاف پروری سیاسی

مستکبران سیاسی، افرادی هستند که باهدف تسلط بر جامعه، افراد جامعه را حقیر و پست بر شمرده و از آنان بهره‌کشی می‌نمایند و بدین‌گونه به‌ناحق بر مردم حکم می‌رانند. فرعون نمونه بارز این قبیل از افراد بود؛ اما در مقابل در گفتمان دینی مردم به‌عنوان امانت‌های الهی محسوب می‌شوند.

حضرت موسی در نخستین دیدار با فرعون از مردم به‌عنوان امانت‌های الهی تعبیر نمود و فرمود: «من امین آنان هستم بنابراین ایشان را به من برگردان» ﴿أَنْ أَدُّوا إِلَيَّ عِبَادَ اللَّهِ إِيَّيْكُمْ رَسُولٌ آمِينَ﴾ (دخان/۱۸) و ادای امت و آزادی آن‌ها را خواست که امانت الهی است تا آنان به سرچشمه کمال راه یابند. لذا از بالاترین

امانت‌ها خود جامعه اسلامی است و امین این امانت پیشوایان الهی هستند که هم اصل دین به آنان سپرده شده است و هم تأمین استقلال و آزادی امت (جوادی آملی، ۱۳۹۳: ۲۲۶/۱۹).

شیوه غلبه مستکبران، «مستضعف پروری» است و به هر طریقی می‌کوشند تا از رشد فکری، ترقی و تکامل انسان‌ها جلوگیری نمایند و مانع از حرکت رو به رشد آنان شوند. این تحقیر تنها به زبان نیست، بلکه آنان عملاً و به شیوه‌های مختلف اسباب حقارت و بدبختی و ذلت انسان‌های دیگر را فراهم می‌سازند (جوینی‌پور، پیروزفر، ۱۳۹۷: ۱۸۱-۱۸۲). اطاعت کردن بنی‌سرائیل از فرعون هنگامی صورت پذیرفت که آنان نسبت به فرعون خود را کوچک و حقیر برشمردند بنابراین لازمه تسلط بر آنان، تسلط بر اذهان آنان بود که با تحقیر آنان برای فرعون به دست آمد. قرآن کریم از این تحقیر و خودباختگی، تعبیر به «استخفاف» می‌کند و می‌فرماید: ﴿فَاسْتَخَفَّ قَوْمَهُ فَاَطَاعُوهُ﴾ (زخرف/۵۴).

امیرمؤمنان علیه‌السلام افرادی را که از مسیر حق منحرف گشتند به بنی‌سرائیل تشبیه می‌نماید که بر اثر لجاجت و عدم تسلیم در برابر فرمان موسی علیه‌السلام در خصوص جهاد در بیابان «تیه» سرگردان شدند:

ای مردم، اگر از یاری کردن حق (امام علیه‌السلام) یکدیگر را باز نمی‌داشتید (کمک می‌کردید) و از پست گردانیدن باطل (معاویه) سستی نمی‌نمودید کسی که (در توانائی و درستکاری) مانند شما نیست در (شهرهای) شما طمع نمی‌کرد و قوت نمی‌گرفت ولیکن شما (بر اثر نبردن فرمان امام و پیشوای خود) سرگردان شدید (به ضلالت افتادید)، مانند سرگردانی بنی‌سرائیل! (که بر اثر نافرمانی موسی علیه‌السلام چهل سال سرگردان ماندند و در آن بیابان که خداوند قصه آن را در قرآن کریم بیان می‌فرماید راه به‌جایی نبردند!) (خطبه/۱۶۵).

معاویه برای تقویت سلطه خویش بر مردمان، تسلط بر اذهان آنان را دنبال نمود و به‌وسیله در جهل نگاه‌داشتن آنان و ممانعت از آگاهی‌یابی مردم به حکومت بر آنان اقدام نمود. امام درباره این حربه معاویه می‌فرماید: «بهوش باشید که معاویه گروهکی فریب‌خورده و چشم و گوش بسته را به دنبال خود کشانده است تا آنان را به کشتن دهد و در بلا و دوزخ افکند» (خطبه/۵۱).

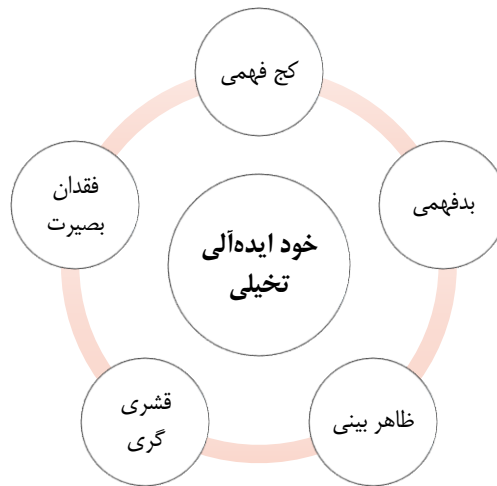
معاویه شامیان را مردمانی نادان و جاهل بار آورده بود (مبلغ، دلشاد تهرانی، ۱۳۹۶: ۸۱). امام علیه‌السلام نهایت تلاش خویش را برای رهایی آنان از جهل انجام داد و حتی از این‌روی جنگ را تا جای ممکن به تأخیر می‌انداخت به امید آنکه آنان به هدایت برسند. وقتی که یاران از تأخیر فرمان جنگ صفین ناراحت بودند حضرت فرمود:

سوگند به خدا یک روز جنگ کردن را به تأخیر نینداختم مگر برای آنکه می‌خواهم گروهی (از ایشان) به من ملحق گردیده هدایت شوند (از گمراهی دست کشیده به راه راست قدم نهند) و بچشم کم‌نور خود روشنی راه مرا ببینند و این تأمل و درنگ در کارزار نزد من محبوب‌تر است از اینکه آن گمراهان را بکشم (خطبه/۵۴).

۳-۳-۳. طرد خود ایده‌آلی تخیلی در عرصه فکر و اندیشه

خودبرتربینی و خودمداری تنها به دو حوزه اقتصاد و سیاست محدود نمی‌گردد بلکه در حوزه فکر و اندیشه نیز جامعه اسلامی را تهدید می‌نماید. هویت بر ساخته ناشی از این دیدگاه موجب موضع‌گیری و مقابله در برابر جبهه حق می‌گردد که نمونه آن را در خوارج می‌توان مشاهده نمود. خوارج با وجود پایبندی به ظواهر شریعت در اموری نظیر قرائت قرآن، روزه‌داری و نماز اما بر اثر باورداشتهای ناصواب، کج‌فهمی و بدفهمی، بی‌بصیرتی، ظاهر بینی و قشری‌گری (دلشاد تهرانی، ۱۳۹۲: ۹۵۷) دچار این استکبار ذهنی شدند. کما اینکه در نقلی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله گزارش شده است:

از میان شما گروهی پدیدار می‌شوند که شما نماز و روزه خود را در برابر نماز و روزه آنان و اعمالتان را در برابر اعمال آنان، ناچیز می‌شمارید؛ قرآن می‌خوانند درحالی‌که از گلویشان فراتر نمی‌رود و مانند تیری که از کمان خارج می‌شود از دین بیرون می‌روند (ابن بطریق، ۱۴۰۷: ۴۶۵).

نمودار ۵. پیامدهای خودایده‌آلی تخیلی در عرصه فکر و اندیشه

امیرمؤمنان علیه‌السلام پیرامون علت انحراف این گروه می‌فرماید: شیطان گمراه‌کننده و نفس‌های وادارنده به بدی، نفس اماره آن‌ها را به آرزوها گول زده و راه نافرمانی‌ها را بروی آنان گشود و فیروزی یافتن (در کارزار) را به آن‌ها وعده داد پس به سختی ایشان را در آتش افکند (حکمت/۳۱۵). این گروه که زمام اختیار خود را به دست شیطان و هوای نفس سپرده بودند به‌ظاهر به عبادات و قرائت قرآن اهمیت بسیار می‌دادند؛ ولی از ریختن خون بی‌گناهان و فساد در میان مسلمین ابا نداشتند و با همین تفکرات واهی به اینجا رسیدند که آن حضرت را به شهادت رساندند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۶۱۷/۱۴).

خطر این گروه علاوه بر گمراهی خودشان از آن حیث است که چه‌بسا مستضعفین از مردم دچار خطا شده و فریب ظاهر آنان را بخورند. لذا لازم است هویت دینی را مرزبانانی باشد که با سد خالها و دفع خطرها از این مستضعفین حمایت نموده و از انحراف آنان جلوگیری نمایند. حضرت در مورد ارزش کار مرزبانان هویت دینی می‌فرماید:

هر کس از پیروان و شیعیان ما که عالم به دستورات ما باشد و پیروان ضعیف و ناتوان ما را از تاریکی جهل و نادانی به نور علم و دانشی که به او عطا نموده‌ایم خارج سازد، روز قیامت تاجی از نور بر سر دارد و تمامی اهل آن ساحت را روشن سازد و نیز جامه‌ای دارد که تمام دنیا با ذره‌ای از رشته و نخ آن برابری نمی‌کند. سپس ندا کننده‌ای فریاد برآورد: ای بندگان خدا این فرد دانشمند، یکی از شاگردان علمای آل محمد است (طبرسی، ۱۴۰۳: ۱۶/۱).

۴. نتیجه‌گیری

تهدیدات هویتی مستمر و الگوهای وارداتی و کاذب هویتی، ضرورت دستیابی به نظام منسجم هویتی را که پاسخگوی نیازهای جامعه باشد روزافزون می‌نماید. بررسی و تحلیل سیره و سخن امیرمؤمنان علیه‌السلام با توجه به مرجعیت و جایگاه محوری شیوه حکومتی حضرت، دستیابی به ساختاری حصین و درعین حال پویا و مبتنی بر اصالت دینی را امکان‌پذیر می‌سازد. زدودن ایستارهای خرافی و طبقه‌بندی‌های هویتی موهوم از آذهان مردم و گسترش امنیت هویتی در جامعه از جمله رویکردهایی است که می‌تواند تهدیدات را قبل از به فعلیت رسیدن، از میان بردارد. تغییر نگرش نسبت به ساحت‌های مختلف هویتی نظیر هویت قومی و قبیله‌ای، تعدیل و گزینش و همچنین تبدیل زمینه‌های تهدید به فرصت‌های مطلوب برای تقویت هویت دینی و اساساً تعریف و تبیین جایگاه هویت دینی خارج از مرزبندی‌های هویتی سطحی و حداقلی بخش دیگری از راهبرد مبارزه با تهدیدات هویتی را تشکیل می‌دهد. ابطال قرائت‌های غیردینی از هویت و مرزبندی دقیق و الهی با غیریت‌های مطرود سیاسی، اقتصادی و اندیشه‌ای پدیداری هندسه هویتی مطلوب بر اساس معیارهای دین را فراهم می‌آورد.

در پایان می‌سزد مسائل قابل تأمل در پیوند میان منظومه فکری امیرمؤمنان علیه‌السلام و هویت دینی به علاقه‌مندان کاوش در این زمینه ارائه شود. امید داریم که در روزگاری نه‌چندان دور، سرانجام در بررسی‌های دیگر محققان ابعاد دیگر این مسئله را به شکلی محققانه و از چشم‌اندازهای گوناگون مورد مذاقه دهند.

جدول ۱. پیشنهادات موضوعی مرتبط با مسئله

ردیف	عنوان
۱	راهبردشناسی عمیق معرفتی و ارتقای قدسی هویت دینی از منظر امیرمؤمنان علیه‌السلام در نهج‌البلاغه
۲	شاخصه‌شناسی مواجهه امیرمؤمنان علیه‌السلام با تهدیدهای هویتی با تأکید بر نهج‌البلاغه
۳	بحران هویتی در منظومه فکری امیرمؤمنان علیه‌السلام (ماهیت، فرایند و پیامدها)
۴	بررسی نقش التقاط فرهنگی در تخریب هویت دینی از دیدگاه امیرمؤمنان علیه‌السلام در نهج‌البلاغه
۵	بررسی نقش استحاله فرهنگی در تحریف هویت دینی از منظر امیرمؤمنان علیه‌السلام در نهج‌البلاغه
۶	سبک‌شناسی امیرمؤمنان علیه‌السلام در مواجهه با بحران هویت دینی
۷	برون داد تاریخی هویت‌سازی دینی امیرمؤمنان علیه‌السلام در بازه زمانی حکومت
۸	راهکارهای تقابل با هویت‌سازی کاذب دینی از منظر امیرمؤمنان علیه‌السلام در نهج‌البلاغه
۹	نقش درهم‌آمیختگی فرهنگی در تهدید هویت دینی از دیدگاه امیرمؤمنان علیه‌السلام در نهج‌البلاغه
۱۰	الگوی مفهومی هویت دینی در نهج‌البلاغه

منابع

- القرآن الکریم.
- ابن اعثم الکوفی، ابو محمد احمد. (۱۴۱۱). الفتوح. تحقیق: علی شیری، ج اول. بیروت: دارالأضواء.
- ابن بطریق، یحیی بن حسن. (۱۴۰۷). عمدة عیون صحاح الأخبار فی مناقب إمام الأبرار. ج اول. قم: جماعة المدرسین بقم، مؤسسة النشر الاسلامی.
- ابن فهد حلّی، احمد بن محمد. (۱۴۰۷). عدة الداعی و نجاح الساعی. محقق: احمد موحدی قمی. ج اول. قم: دارالکتب الإسلامی.
- ابن میثم، میثم بن علی. (۱۴۰۴). شرح فتح البلاغة. تهران: دفتر نشر کتاب.
- احمدی مقدم، اسماعیل. (۱۳۸۹). «امنیت اجتماعی و هویت». **مطالعات امنیتی اجتماعی**. ش ۲۳، ۱۳۳-۱۶۳.
- افتخاری، اصغر. (۱۳۸۴ الف). «تکوین نظریه امنیت علوی، تحلیل دوران قبل از حکومت امام علی علیه السلام». **مطالعات راهبردی**. سال هشتم، ش ۲۸، ۲۳۱-۲۵۶.
- ----- (۱۳۸۴ ب). «استراتژی امنیتی دولت علوی». **مطالعات راهبردی**. سال هشتم، ش ۲۹، ۴۵۹-۴۸۶.
- ----- (۱۳۸۵). «تهدید اجتماعی شده رویکردی تازه در تهدید شناسی»، **مطالعات دفاعی استراتژیک**. ش ۲۷، ۷۹-۱۰۴.
- ----- (۱۳۹۴). «منظومه مفهومی خرد «امنیت اجتماعی شده» در سیره پیامبر اکرم». **دانش سیاسی**. سال یازدهم، پیاپی ۲۱، ۴۴-۵.
- افروغ، عماد و اولیایی، احمد. (۱۳۹۸). «عدالت فرهنگی، عنصر مقوم حکومت علوی». **علوم سیاسی**. سال ۲۲، ش ۸۵، ۴۷-۷۲.
- اکبری، محمدعلی. (۱۳۹۳). **تبارشناسی هویت جدید ایرانی**. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- الطائی، علی. (۱۳۷۸). **بحران هویت قومی در ایران**. تهران: نشر شادگان.
- آیت‌الله خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۸). **پیشوای صادق**. تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
- پرهیزکار، غلامرضا. (۱۳۹۳). **هویت شیعی در عصر صادقین علیهما السلام با تأکید بر ارتباطات میان مذهبی و میان فرهنگی**. قم: دانشگاه باقرالعلوم.
- پورعزت، علی اصغر. (۱۳۹۶). **مدیریت اسلامی در پرتو نهج البلاغه امام علی علیه السلام**. تهران: بنیاد نهج البلاغه.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد. (۱۴۱۰). **غررالحکم و درر الکلم**. ج دوم، قم: دار الکتب الإسلامی.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۳). **تفسیر تسنیم**. زمستان ۱۳۹۳. ج سوم، قم: اسراء.
- جوینی پور، سیما و پیروزفر، سهیلا. (۱۳۹۷). «گونه‌شناسی استکبار و ماهیت آن در قرآن کریم». **مطالعات قرآن و حدیث**. سال ۱۲، ش ۱، ۱۶۹-۱۹۸.
- جهان‌بین، فرزاد، نعمتی، محمد. (۱۳۹۴). «معیار و راهبردهای عدالت اقتصادی در نهج البلاغه»، **فصلنامه**

- پژوهشنامه نهج البلاغه، سال سوم، شماره ۱۰، ۱۰۳-۱۲۲.
- حاجیانی، ابراهیم. (۱۳۹۴). «امنیت هویت، مبانی و چارچوب مفهومی»، **جامعه‌شناسی ایران**، دوره ۱۶، شماره ۴، ۳-۳۵.
  - حاجی‌زاده، یدالله. (۱۳۹۷). «کارکردهای حکومت جهانی امام مهدی در امنیت بخشی به جامعه». **مشرق موعود**. سال دوازدهم، شماره ۴۷، ۲۰۷-۲۲۶.
  - حکیمی، محمدرضا؛ حکیمی، محمد و حکیمی، علی. (۱۳۸۰). *الحیة*. ترجمه: احمد آرام، چاپ اول. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
  - دلشاد تهرانی، مصطفی. (۱۳۹۲). **لوح بنیایی**. تهران: دریا.
  - زروندی، یاری. (۱۳۹۶). «کالبدشکافی تهدیدات با تأکید بر مفهوم امنیت ملی». **مدیریت و پژوهش‌های دفاعی**. سال شانزدهم، ش ۸۵، ۱۱۷-۱۴۴.
  - طبرسی، احمد بن علی. (۱۴۰۳ ق). *الاحتجاج علی أهل اللجاج*. چ اول، مشهد: نشر مرتضی.
  - عرفان، امیرمحسن. (۱۳۹۸). «سبک‌شناسی مواجهه امام علی با گسست‌های فعال اجتماعی»، **علوم سیاسی**، سال ۲۲، شماره ۸۵، ۱۱۹-۱۴۲.
  - علم‌الهدی، جمیله. (۱۳۸۶). «هویت از منظر قرآن و فلاسفه»، **بینات**، سال چهاردهم، شماره ۵۵، ۲۰۸-۲۳۰.
  - فیض‌الاسلام اصفهانی، علی‌نقی. (۱۳۶۸). **ترجمه نهج البلاغه**. تهران: فقیه.
  - کلینی، محمدبن یعقوب. (۱۴۰۷). *الکافی*. محقق: علی‌اکبر غفاری و محمد آخوندی. چ چهارم تهران: دارالکتب الإسلامية.
  - گل محمدی، احمد. (۱۳۸۹). **جهانی‌شدن، فرهنگ، هویت**. چ چهارم. تهران: نشر نی.
  - گیدنز، آنتونی. (۱۳۸۶). **جامعه‌شناسی**. همکاری: کارن بردسال. ترجمه: حسن چاوشیان. چ اول. تهران: نشر نی.
  - لیثی واسطی، علی بن محمد. (۱۳۷۶). *عیون الحکم و المواعظ*. چ اول. قم: دارالحدیث.
  - مبلغ، نرگس‌سادات و دلشاد تهرانی، مصطفی. (۱۳۹۶). «تحلیل شخصیت معاویه بر اساس گزارش‌های تاریخی حکومت او»، **پژوهشنامه علوی**، سال هشتم، شماره اول، ۷۱-۹۶.
  - مبلغی، عبدالمجید. (۱۳۹۸). **سیر تطور هویت‌یابی شیعیان تا پایان مدرسه شیعی بغداد**. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
  - مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. (۱۴۰۳). *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار*، چ ۲، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
  - محمص، مرضیه. (۱۳۹۸). **هویت اجتماعی در نگره امام علی علیه‌السلام**. تهران: بنیاد نهج‌البلاغه.
  - معصومی جشنی، عبدالله. (۱۳۸۹). **قبیله‌ی همدان و نقش آن در تاریخ اسلام و تشیع** (قرن اول هجری قمری). قم: دلیل ما.
  - مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳). *الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد*. محقق: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام. چ اول. قم: کنگره شیخ مفید.
  - مقدسی، یوسف؛ طالبی قره‌قشلاقی، جمال و بابازاده اقدم، عسگر. (۱۴۰۰). «رویکرد قرآن کریم به امر سلطه

- گری و سلطه‌پذیری». **مطالعات قرآنی**. سال دوازدهم، ش ۴۵، ۷۹-۱۱۱.
- مکارم شیرازی ناصر. (۱۳۸۶). **پیام امام امیر المومنین علیه السلام**. چ اول. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
  - منقری، نصرین مزاحم. (۱۳۷۰). **پیکار صفین** (ترجمه وقعه الصفین). ترجمه: پرویز اتابکی. چ دوم، تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
  - ----- (۱۴۰۴). **وقعه الصفین**. محقق: هارون عبدالسلام. چ دوم، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.
  - نجفیان، مهدی و علوی، سید حمیدرضا. (۱۳۸۹). «مدیریت تعارض در سیره عملی حضرت علی علیه السلام از منظر نهج البلاغه»، **مطالعات اسلامی در علوم رفتاری**، سال اول، شماره دوم، ۴۵-۷۰.